

Det medeltida Sverige
1 UPPLAND

7 ATTUNDALAND

Bro, Färingö,
Adelsö, Sollentuna

av

Olle Ferm

Mats Johansson Sigurd

Rahmqvist

Stockholm 1992 Riksantikvarieämbetet

Förord

Kungl Vitterhets Historie- och Antikvitetsakademien beslöt år 1960 att tillsätta en kommitté för utarbetande och utgivning av verket Det medeltida Sverige. Arbetet förlades till Historiska institutionen vid Stockholms universitet och leddes av kommitténs sekreterare, professor Gunnar T Westin, som i ett föredrag på Svenska historiska föreningen 1962 (tryckt i HT 1962 s 121—140) presenterade de allmänna övervägandena bakom verket. Med Vitterhetsakademien som huvudman publicerades tre häften: DMS 1: 1, DMS 1: 4 och DMS 1: 3, omfattande Norra Roden och norra delen av Tiundaland i Uppland.

Den 1 juli 1982 överfördes genom ett riksdagsbeslut projektet Det medeltida Sverige till Riksantikvarieämbetet med placering inom Dokumentationsbyrån, sedan 1987 Fornminnesavdelningen. Vid överföringen knöts en rådgivande kommitté till utgivningsarbetet med representanter för Riksantikvarieämbetet, Vitterhetsakademien och universiteten. I kommittén ingår för närvarande: professor Thorsten Andersson, professor Erik Cinthio, avdelningsdirektör Helmer Gustavson (sekreterare), professor Staffan Helmfrid, professor Sven Lundkvist, professor Herman Schück, docent Klas-Göran Selinge, professor Ulf Sporrang och avdelningschef Gustaf Trotzig (ordförande). Med riksantikvarieämbetet som huvudman har hittills tre häften för Uppland publicerats (DMS 1: 2, 1: 5 och 1: 6) och två för Småland (DMS 4: 1 och 4: 2).

Det nu föreliggande häftet av Det medeltida Sverige (DMS 1: 7) behandlar den sydvästra delen av Attundaland i Uppland. Det har utarbetats av docent O11e Ferm, fil mag Sigurd Rahmqvist och fil kand Mats Johansson. Arbetet har varit fördelat så att Mats Johansson svarat för bearbetningen av UH-materialet för hela området och sammanställningen av tabeller för Bro och Sollentuna härad. O11e Ferm har svarat för bearbetningen av det övriga materialet för dessa härad, Sigurd Rahmqvist för Färingö tingslag och Adelsö socken. Det inledande kapitlet är författat av O11e Ferm och Sigurd Rahmqvist i samråd med Mats Johansson. Häftet har redigerats av O11e Ferm och Sigurd Rahmqvist. För beskrivningen av häraderna Bro och Sollentuna har författarna dragit nytta av en preliminär sammanställning av fil lic Bengt Gehlin från mitten av 1960-talet.

Avsnittet om registrerade fornlämningar har författats av docent Klas-Göran Selinge. Kyrkobeskrivningarna har utarbetats i samråd med fil dr Ann Catherine Bonnier. Den rådgivande kommittén har tagit del av arbetsmanuskriptet, vilket även teol dr Jan Liedgren och fil dr Hans Gillingstam gjort. Docent Jan Brunius vid Riksarkivet och docent Birgitta Fritz vid Svenskt diplomatarium har vid olika tillfällen varit redaktionen behjälplig. Excerperingsarbete har utförts av framlidne jur kand Sven Klippvall. Nina Bauer har renskrivit huvuddelen av manuskriptet, för återstoden har Catharina Dyberg svarat. Kartorna har renritats av Katarina Strömdahl, Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet.

Ett särskilt tack riktas till Ekerö och Järfälla kommuner, vilka välvilligt givit ekonomiskt bidrag till tryckningen.

Stockholm i december 1992 Gustaf Trotzig

Exempel och kommentarer

Järfälla socken

Redovisningen av Järfälla socken bygger på Upplands handlingar (UH) från 1538 till 1572 och Frälse- och rusttjänstlängderna för 1562 (FoR), vol 2. Uppgift om vilket UH-material, som utnyttjats framgår av förteckning-en "Använt UH-material".

Endast för Björkeby tolkas hela artikeln. För övriga exempel förklaras enbart de uttryck som inte förekommit tidigare. Exempel Exempel:

Björkeby 1331 *in Birkeby* (DS 2887) — 10 I, 7 d.

UH 1 **skuj**, 0:3:0:4 till Barsbro.

1 ky, 0:6, 1553 0:7.

Summa jt 1:1:0:4 (1:2:0:4).

1331 byter borgaren Ingolf i Stockholm bort 0:0:2:3 till Klara kloster mot jord i Åby, Brännkyrka socken (DS 2887).

1541 har Järfälla kyrka 0:6, som räntar 3 pund korn, 0:6 avradspn, 6 dagsverken, 4 biskops- och 2 kungshästar (UH 1538:2)

1571 upplåter Johan III en gård till Antonius de Palma (UUBp 4/2; se Görväln).

Kommentar:

Nuvarande namn är Björkeby. Orten omnämns första gången första gången 1331 i ett brev tryckt i Diplomatarium Suecanum nummer 2887 och stavas då Birkeby. Orten återfinns på moderna kartor: den ekonomiska kartan 1:10 000, blad 10 I, 7 d, och på den topografiska kartan blad 10 I Stockholm NV, ruta 7 d.

Upplands handlingar redovisar 1538/39 till 1572 en skatteutjord på 3 öresland och 4 penningland som ligger under Barsbro i Järfälla socken, och ett kyrkohemman på 6 öresland, som 1553 blir 7 öresland. Jordtalet för hela Björkeby är i början av den aktuella perioden 1 markland, 1 öresland och 4 penningland, vid dess slut 1 markland, 2 öresland och 4 penningland. För 1541 finns också uppgifter om kyrkohemmanets ränta, den ersättning brukaren skall ge ägaren.

I det övriga källmaterialet omtalas Björkeby två gånger. Första gången är 1331, då en borgare i Stockholm byter bort 2 örtugland och 3 penningland till Klara kloster. Andra gången är 1571, då Johan III överlåter en gård i Björkeby — det bör alltså vara den gård som Järfälla kyrka en gång ägt — till Antonius de Palma. Om denna överlåtelse finns mer att läsa under Görväln.

Högby 1494 Högby (NRKb, avskr), 1551 udi Högby (GR 22 s 163) — BEK; gårdstomt ca 600 m sydväst om Brännboda (GeomJb A 19 s 67).

UH 1 frt (1545 Nils Ryning).

Högby omtalas första gången 1494 och upptas i UH som ett frälsetorp, från vilket Nils Ryning uppbär räntan. Orten återfinns inte på vare sig de moderna ekonomiska och topografiska kartorna, vilket framgår av att kartkod inte anges. Den är däremot omtalad i beskrivningen till den ekonomiska kartan för Sollentuna härad från 1901—02 (BEK). Gårdstomten har kunnat lokaliseras med hjälp av en äldre geometrisk avritning i Geometriska jordeboken A 19 i Lantmäteriverkets arkiv.

Lövö socken

Redovisningen av socknen, som ingår i Färingö tingslag, bygger på Upplands handlingar (UH) från 1540 till 1569 och Frälse- och rusttjänstlängderna för 1562 (FoR), vol 2. Uppgift om vilket UH-material som utnyttjats framgår av förteckningen "Använt UH-material".

Barkarby 1409 i *Berkallceby* (SD 1141), 1504 i *Barkareby* (VikSp 15/2) — 10 I, 6 d. UH 1 **fr**, 1554 1 **aoe**, 1567 **2 aoe**, 1:1 + 1:1; jt från 1567, ett hemman är öde 1567. Summa jt 2:2.

Barkarby kan beläggas som sätesgård för väpnaren Klas Staffansson (sköld delad av tre mantelsnitt) 1504 (VikSp 15/2) — Birgitta Eriksdotter, änka efter Knut Karlsson (sparre över blad), 1513 (RAp 20/6) — Nils Pedersson och hans hustru Birgitta Eriksdotter (?Sparre av Tomta) 1552 (RAp 3/1, AH s 59).

1508 byter Cecilia Hansdotter, änka efter Klas Staffansson, bort en gård om 0:18, som räntar 11 pund 2 spann korn och 0:18 pn, till Knut Karlsson (sparre över blad) mot jord i Håningby, Vallby sn (G 29 s 73).

1552 säljer Nils Pedersson i B och hans hustru Birgitta Eriksdotter (?Sparre av Tomta) till Gustav I 0:18 i B, som räntar 8 pund korn och 0:18 pn, och jord i Kolje, Årentuna sn, i Långlunda, Östuna sn, samt i Björkö, Knutby sn, allt gammal frälsejord och Birgit-tas arvegods. - - - (RAp 3/1)

Administrativ indelning

För en översikt över områdets administrativa indelning finns endast ett sparsamt material, som dock tillåter vissa allmänna konstateranden.

De två häraderna framträder under medeltiden som självständiga enheter. I kronans jordeböcker från 1500-talets mitt förs häraderna till olika fögderier, vilkas sammansättning ofta ändras.

Medeltiden

Vid 1300-talets början hörde såväl Attundaland som Tiundaland till Stockholms fögderi (Fritz 2 s 14 ff). Vid hävdaskiftet 1315 tillfaller fögderiet hertig Valdemar (se Bro härad nedan). Efter det att kung Magnus 1345 förvärvat egendomen Svartsjö på Färingön bildades ett fögderi under den nybyggda kungsgården Svartsjö/*Kununxnes, Sånga sn, vilket omfattade häraderna Trögd, Håbo och Bro med Färingö och Lovö. Detta fögderi är på 1360-talet underordnat Stockholms fögderi. I början av 1400-talet omfattar Svartsjöfögderiet endast Färingö, medan Lovö, som då är eget skeppslag (se s 30), hör till Stockholms län. Bro härad har sannolikt vid 1300-talets slut lagts under borgen Almare-Stäket, Stockholms-Näs sn. Under 1400-talet är både Svartsjöfögderiet och Stäkets län, när de inte var förlänade (se nedan), underordnade Stockholms fögderi. Sollentuna härad har hela tiden hört till det egentliga Stockholmsfögderiet. Under senmedeltiden har Bro härad, Färingö (Svartsjö län) och Adelsö mestadels varit förlänade (se nedan). (Fritz 2 s 30—32)

Bro härad. 1315 omnämns i hertigarnas hävdaskiftesbrev att hertig Erik under fem års tid skall uppbära avkastningen av bl a halva Bro härad, nämligen den del där Bro kyrka är belägen (ST 185, Fritz 1 s 53; jfr Husby, Bro sn, och Sylta, Stockholms-Näs sn). 1330 omnämns en länsman ("exactor") för häradet (Sibbe) (DS 2774). Häradet saknas i skatteboken 1413 och var troligen förlänt till ärkebiskop Jöns Gerekeson, som hade Almare-Stäkets borg i förläning (Fritz 2 s 31 f). 1420 ingår Almare-Stäket med tillhörande län (däri ingående Bro härad) i drottning Filippas livgeding (SD 2792). 1457 får ärkebiskop Jöns Bengtsson Stäkets län i förläning, varefter ärkebiskoparna (med undantag för 1463—65) fram till 1516 har länet i förläning (se Almare-Stäket, Stockholms-Näs sn).

Almarestäket

- 1187 apud Almarnum (ASMA s 254; handskrift 1200-talet), 1303 apud Almarnir (DS 1398), 1308 apud Almarna-stek (DS 1583), 1388 ex Castro nostro Almersteek (Kh 54 f 79, avskr), 1390 in castro Almarstak (RAp 7/2), 1424 Almarst egx hus (RApp 2/3), 1440 i ythra Almarna ... i offra (RApp 9/3), 1440 i Aalmarstaecek i offrabynom .. i Aalmarstcek i ytrabynom (RAp 1/10), 1441 Staket (RAp u d), 1497 Sancti Ericx sloth Almersteg (HSH 18 s 246) — 10 I, 9 c.
- 1187 dödas ärkebiskop Johan 'vid Almarna' i samband med att Sigtuna bränns (ASMA s 254).
- 1345 utfärdar kung Magnus skyddsbrev för 'dominikan-klostret i Sigtuna avseende den skog, de fisken och allt annat i A-S, som Karl Orestason (Färla) och hans hustru Helena Magnusdotter (Fotkungaättens oäkta gren) testamenterat till klostret (DS 3935).
- 1347 är Gerdar 'i Almarna' faste vid ting med Sollentuna hd (DS 4136).
- 1371 daterar kung Håkan brev på A-S (DS X 67).
- 1388 utfärdar ärkebiskop Henrik Karlsson brev 'på vårt slott A-S' (Kh 54 f 79).
- 1389—90 dateras på A-S och A-S slott brev av och för Sten Bosson (Natt och Dag) (DDaI 921, SRP 2452). 1390 utfärdar Sten Bengtsson (Bielke) brev på A-S (SRP 2455).
- 1392 utfärdas pantbrev till Karl Bengtsson (Örnfot) på 'Stäk' och A-S (SRP 2613-14).
- 1398 ingår kung Erik och drottning Margareta på A-S slott förlikning med Sven Sture (ST II s 595).
- 1409 döms tre jordlotter 'i Almarna' åter till skatt vid räfsteting med Sollentuna hd: 1:0, som Sture Algots-son (Sture, sjöbladsätten) hade, 0:9:1 och 0:0:16 som Torkel sporrsméd hade (SD 1138).
- 1419 omtalas att ärkebiskopen Jöns Gerekesson några år tidigare låtit stämma två personer till förhör på A-S avseende ett skilsmässomål. A-S omtalas som 'ett kungligt slott anförtrött åt ärkebiskopen' ("castrum regale sibi commissum"). (SD 2661)
- 1420 tilldelas 'A-S med län som nu där ligga' drottning Filippas livgeding (SD 2792).

- 1423 undertecknar Hans Kröpelin, hövitsman på Stockholms slott, ett brev daterat A-S (RAp 7/1). Året efter utfärdas vid lagmansting i Sigtuna intyg om Hans Kröpelins förvaltning av Stäkets län med anledning av att allmogen i Håbo hd har begärt lindring i skatten. (RAp 19/2)
- 1424 intygas vid häradsting med Sollentuna hd att 'holmen som A-S hus är byggt på', de två största 'vågleden' närmast 'huset', liksom färjan och färjestaden är Kristina Anundsdotters (Lejonansikte) rätta fädernearv. Godset har tidigare tillhört hennes far Anund Jons-son och farfar Johan Hemmingsson. (RApp 2/3, WeAK s 7)
- 1434 uppdrar kung Erik (av Pommern) åt Hans Kröpelin att se till att Stäkets slott bränns, vilket sedan utförs av Erik Nipertz; husets tillgångar förs till Stockholm (Karlskrönikan s 54).
- 1440 intygas vid lagmansting med Sollentuna hd att 1:0, fördelat på 0:0:16 i 'yttre Almarna' och 0:0:8 i 'övre' är gammalt frälse och att denna jord, liksom den holme A-S 'hus' är byggt på, de två 'vågleden' när-mast 'huset', färjan och färjestaden tillhör Kristina Anundsdotter (Lejonansikte) som rätt arv efter hennes far och farfar. Jorden i 'Yttre' och 'Övre Almarna' hade en gång köpts från Olof Kogger. (RApp 9/3, WeAK s 10)
- 1440 byter Jöns i *Glia, Lovö sn, och Lars i Ensta, Grödinge sn, bort två jordlotter i A-S, 0:2 'i övre byn' och 20 'i yttre byn' till ärkebiskop Nils Ragvaldsson mot jord i *Bagare, Sollentuna sn, och Rinkeby, Lovö sn (RAp 1/10, SMR 1222).
- 1440 ger det svenska riksrådet ärkebiskop Nils Ragvaldsson och efterkommande ärkebiskopar tillåtelse att för domkyrkans räkning byta till sig A-S, där 'slottet' — nu nedbränt — 'varit byggt'. Det uppges att A-S aldrig ingått i Uppsala öd. Ärkebiskopen får rätt att förse egendomen med murar eller träbyggning till slott eller gård under förutsättning att kronans skatter inte minskas. Som skäl till överlåtelsen anges att ärkebiskopen från A-S — sjö- och landvägen — skall få nära till riksrådsmöten. (RAp 3/10, SMR 1225)
- 1441 stadfäster Gustav (Anundsson) Sture sin moder Kristina Anundsdotters (Lejonansikte) överenskommelse med ärkebiskop Nils ang Stäket och färjestaden överläter sin arvedel däri mot skälig ersättning (SMR 1275).
- 1442 bekräftar kung Kristoffer riksrådets brev från 1440, varigenom ärkebiskop Nils på domkyrkans vägnar får 'lösa och skifta' till sig 'A-S, ön och holmen som slottet var byggt på'. Ärkebiskop

Nils och framtida ärkebiskopar må 'ohindrade bygga' A-S 'till slott eller gård efter deras vilja'. (RAp 23/4)

- 1442 byter ärkebiskop Nils på domkyrkans vägnar till sig 0:0:16 i A-S (0:0:11 i 'yttre byn' och 0:0:5 i 'övre byn') av Kristina, änka efter Peter Birgersson (hak-kors) och hennes två söner — Birger, prebendat, och Jöns, präst i Västerås, Peterssöner — mot jord i Skerike sn, Norrbo hd (RAp 29/4, 1444 8/2, 1445 8/5).
- 1443 byter Gustav Sture med samtycke av sin hustru Bir-gitta Stensdotter (Bielke) bort z:0 i 'övre byn' och z:0 i 'nedre byn' i A-S till ärkebiskop Nils mot jord i Karby, Täby sn, och Viggeby, Norrsunda sn, och mellangift i pengar (RAp 31/12, 1444 8/2).
- 1444 säljer Sigrid, änka efter Arvid i Vällsta, Sollentuna sn, sin rätt 'i huvudströmmen', som är 'skeppsleden vid Stäket' till ärkebiskopsbordet (RAp 1/5).
- 1444 byter ärkebiskop Nils på ärkebiskopsbordets vägnar till sig A-S av Uppsala domkyrka mot jord i bl a Berga, Danmarks sn (RAp 26/6).
- 1448 stadfäster kung Karl riksrådets brev 1440 och kung Kristoffers brev 1442 ang ärkebiskopens rätt till A-S 'med holmen, ön, strömmen och alla andra dess tillagor' (RAp 14/7).
- 1451 kvitterar ärkebiskop Jöns Bengtsson (Oxenstierna) de medel han fått av domkyrkan i form av pengar, spannmål, tegel, kalk m m till A-S bebyggande. Ärkebiskopsbordet har också bidragit. Det uppges att ärkebiskop Nils Ragvaldsson (död 1448) lagt 'grundvalen' till bygget med alla klerkernas hjälp (subsidiium pallii). (RAp 15/3)
- 1452 låter ärkebiskop Jöns förse Stäket med plankverk och vallgravar ('planka och grava') (Karlskrönikan s 313). 1456 se Klomsten, Eds sn, Sollentuna hd.
- 1457 förlänar riksrådet 'av kronan' Stäks län med all kunglig ränta och rättighet till ärkebiskop Jöns på livstid som ersättning för de utgifter ärkebiskopen haft för riket (RAp 21/3).
- 1458 stadfäster kung Kristian alla kyrkans brev på A-S och tillåter att ärkebiskop Jöns, liksom hans efterträdare som ärkebiskopar, 'efter egen vilja' förbättrar ärkebiskopsbordets och domkyrkans slott A-S av 'kronans län', som han nu har eller senare kan få (RAp 6/2).

- 1461 intygar ärkebiskop Jöns på A-S att han 1458 uppbar stöd (subsidiu pallii) av prästerskap och kyrkor i stiftet för bebyggande av A-S slott (RAp 30/4). Året efter intygar ärkebiskopen att han mottagit 'subsidiu pallii' av prästerskapet och för detta bebyggt A-S (RAp 1462 31/10).
- 1463 skriver den av kung Kristian arresterade ärkebiskopen Jöns till sina förtroendemän på Stäket att inte